प्रवेश सं० २११८३ विषयः पुराणेतिहासम् क्रम सं०

नाम काशीखण्डम् (पूर्वार्द्धम्) ग्रन्थकार

पत्र सं० १-६, ८-१५, १७

श्लोक सं० अक्षर सं० (पंक्तौ) ५८ पंक्ति सं० (पृष्ठे) १२

आकारः १०x ६.२ लिपिः दे.ना. आधारः काग.

वि० विवरणम् अपू.

14485

नं. ६७८९

पी० एस० यू० पी०—७७ एस० सी० ई०—१९५१—५० ०००

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रीगणेशायनमः॥ बत्तीस ३१ श्लोक अर्द्धा श्लोक। साडे बत्तीस। श्लोक। चार ४ अक्षरावर्त्ते॥ साडे बत्तीस श्लोक। चार ४ अक्ष
रायेती करूण। विंध्याद्रिपर्यंताचा वर्णन आहे॥ गुरुवाक्यं। प्रमाणं॥ कुलकर्णी आहे॥ रामानंदान। काशीखंडाची। टीका। केली आहे॥
काशीखंडाचा। टीकेचा नाव। रामानंदी। टिका॥ रामानंद। कोण्ही। वैष्णव। होता॥ वयं। व्यासः। शिष्या मिश्रायेण। बहु वचनं॥
बसं। तं। प्रसिद्धं। म १ तेशानं। गणपति। मन्महे। ध्यायाम। चिंतयामः १॥ कथं स्तुतं। गणपति। महेशानं प्रियायाः कां १॥ पुनः कथं स्तुतं गण
पतिं २ गणेशानं २॥ पुनः कथंस्तुतं। गणेशं ३ करि गणेशानानंनं ३॥ पुनः कथंस्तुतं गणेशं ४॥ अनाम यं ४॥ १॥ धं॥
पतिं २ गणेशानं २॥ पुनः कथंस्तुतं गणेशं ३ करिगणेशानानंनं ३॥ पुनः कथं स्तुतं गणेशं ४॥ अनामयं ४॥ १॥ ध्यं॥

काशीखंड पूर्वार्द्ध प्रारंभः पत्र। सत्रा १७॥ अध्याय प्रथम० १ श्लोक। पंचेताळीस ४५॥
काशीखंडपूर्वार्द्ध प्रारंभः। महेशानं २ शिवं २ मन्महे २ ध्यायाम २॥
~~काशीखंड~~ पंचायतन परा दुसरा २ अर्थ। सांगतो॥ वयं। तं प्रसिद्धं। अमन्महे शौवि कुं १ मन्महे। ध्यायाम॥ १॥ वयं। महेशानं २ शिवं २ मन्महे २ ध्यायाम २॥ कथं स्तुतं। अर्कं। गणेशं।
वयं। प्रियां ३ पार्वती ३ मन्महे ३ ध्यायाम॥ ३॥ वयं। अर्कं ४ गणेशं ४ मन्महे॥ ४॥ वयं। अनामयं ५ सूर्यं ५ मन्महे। ध्यायाम॥ ५॥ कथं स्तुतं। अर्कं। गणेशं।
गणेशानं॥ पुनः कथंस्तुतं। अर्कं। गणेशं। करिगणेशानानंनं॥ पंचायतन परा दुसरा २ अर्थ। सांगितला॥ श्रेणी वासप्त पुराणिकाचा। पां पुस्त
कामध्ये। पंचायतपरा दुसरा २ अर्थ। आहे॥ जडीचा। मठाचा। पुस्तकामध्ये। पंचायतन परा दुसरा २ अर्थ। नाही॥ निःसंशय॥
कामध्ये। पंचायत परा दुसरा २ अर्थ। आहे॥ जडीचा। मठाचा। पुस्तकामध्ये। पंचायतन परा दुसरा २ अर्थ। नाही॥ निःसंशय॥ कोशः॥ अनामयं॥
अमहेशानं। अश्वासी। महेशानःश्च। अमहेशा नं। नत। अमहेशानं। विष्णु १ अकारो वासुदेवः स्यात्॥ इति। एकाक्षरी। कोशः॥ अनामयं॥
अमहेशानं। अश्वासौ। महेशानःश्च। अमहेशा नं। नत। अमहेशानं। विष्णु १ अकारो वासुदेवः स्यात्॥ इति एकाक्षरी कोशः। प्रमाणं॥ महेशानं
न। विद्यते। आमयो। रोगो। यस्मात्। सूर्यात्। सः। अनामयः। तं। अनामयं। सूर्यं॥ आरोग्यं। भास्करा। दिच्छेत्॥ इति। प्रमाणं॥ महेशानं
या। पदामध्ये। अकाराचा हा डावो॥ अमहेशानं। असा। पदाकराव॥ दुसर्या। अर्थामध्ये॥ गुरुवाक्यं। प्रमाणं॥

काशी‧पू‧ नं २८ पुराण

२ ॥

रसहार स्वेद्गात द्वायः उत्प्रेक्षा

१ सादरं नो मिलंतत्या ॥ श्रीगोपीजन वल्लभं ॥ १ ॥ सादरं णवे सत्या श्री गोपीजन वल्लभं ॥ १ ॥ इति पाठः ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ सच्चिदानंदसंदोहं नंदके कामोदमंदिरं ॥ सादरं प्रणवे सत्या श्रीगोपीजनवल्लभं ॥ १ ॥ संसार खेदी दिव्ययः स्वयं प्रभुः श्रीनीलकंठ भगवान्दहोमयो दद्दूरं स श्री गोपरमात्मतारकं भजे नमो नंदनं दनंदनतुम्यजो ॥ २ ॥ माधवं गिरिजां दृष्टि हेरवं दंडनायकं ॥ मणिकर्णीगुहं काशीं मुदं ककृतो नौ व दोहन्तु मे ॥ ३ ॥ अहं नाम विकाशके कनरणीं हाईंधकारछिदां ॥ श्यादीर्गं निलयं दृदये कर्ह्रणं वैराग्यवने ॥ हृकोतार महाटवीम्नुविलसत्कामेभ पंचाननं श्री रामें दुवनाभिधं गुरुं महोमकृप्यान मामेरो ॥ ४ ॥ य स्यादो बुद्बुद्ध्यानो ह्रा दृ मे कालितं तमः ॥ परमं नमरुं भक्त्या श्री देवेंद्रवनं बुमेः ॥ ५ ॥ व्यासोक्ते स्कंदसंज्ञे पुराणे काशिकाह्वये ॥ खंडेयं सोसटाकार्थं समानंदेन रच्यते ॥ ६ ॥ श्री वासुदेवाभिधभूसुरेंद्र गुणेकरत्नैः

॥ श्री गणेशाय नमः ॥ नं मन्मे हेमुदे रा नमदेश्याने प्रियो भर्के ॥

गुणेश्या नंक रिङ्गुणे श्यानानन नमे नामेयं ॥ ॥ १ ॥ ॥ ९ ॥ १०० ॥ ॥ नाश्च ॥

लघुतवार्थः ॥ बाक्यग्रहेणा हि मे हे प्रदृष्टः स नत्यमेस्मन्न पलं मुनी है ॥ १ ॥ अध्यायाम्नोत्रानसोर्क व्यासेनो चतं द्वादितः ॥ चिदंबरस्वात्वं वर्णयते भिर्हरे ॥ नैत्रीदीनां विक्रपितस्यपुरुष्यस्वनिष्कृष्टदयस्ससमाप्तिप्रत्ययार्थानाने तिहास पुराणेति सर्व प्रबंधसंबंधाथि मेतलीलावतारो जगवान्दृ यनोपि विघ्नाधिराजश्रेणयेनि तेमन्मेहेदृति ॥ नत्र सर्वनाम्नोवदो हार्दिकप्रति यत्संधाकृः सर्वनामप्रसिद्धार्थ प्रसाध्यार्थिनं हृदिति ॥ नत्वयदृगनेयोष्टा कपालो भवती सत्यव्यभिचारः ॥ दृष्टं ॥

[illegible] दिति ॥ न्यायेनन दर्थसस्य ननान्यतो ॥ लब्ध [illegible] रर्थलसर्वनानो वल्लादयदृष्ट्यनेमि दपवोद्वा भावेपुनरु

समः ॥ १ ॥

सर्वे [illegible] दे स [illegible] प्रसिद्धार्थमाश्रात मितितंप्रसिद्धं [illegible] पं तन्मे हे ध्यायामचिंतयामेसर्थः [illegible] नामनुबोधनं इसस्मान्नादेर्धातोर्लेड् उत्तमपुरुष बहुवचने लोपश्चास्यान्यस्यां म्बोरिस्त्यकारलोपः ॥ सर्वनाम्नापरामृष्टं विशेष्यं दर्शयति ॥ करिगणेशानानमिति ॥ करः शुंडादंडविधाये येषां ते करिणो हस्तिन इति यावत् ॥ गणाः समूहाः करिणां गणाः तेषामीशाम ईश्वरः श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ तस्येवाननं तस्याननमि याननयस्य स तथा तं ॥ एवं हि श्रूयते ॥ वक्र्यस्मात्कल्पप्रसंगो विघ्नाधिराजे जाते तदवलोकनेनाय ब्रह्मादयो मिलिताः ॥ अभवन्नात्मेश्वरस्य नागतो भ्रांतो विकार्यावृष्टयां भागे नेवतस्मिनाणे शास्य मोलिरपतत् ॥ ततो हस्तिद्दं दं इत्विरस्थिता योजितमिति ॥ कदाचिन्नाचो दर्शनेन तात ज्ञानितमले नगणेशप्रतिष्ठितं विधाय जावेच तस्यां संचार्य यं नन्मया स्वायत्तो नावदत्रकोप्यागंतुं तदेयद्वितिगोरोतं व्याज द्वारेनतश्च तस्मिन्रूरिस्थिते कृतश्चिदागतो महेशस्तेन प्रतिरुद्धोतः पुरप्रवेष्टु मलभमानः क्रुद्धः सन्बहुयुद्धं कृत्वा पश्चात्तस्य मोलिं कुज्ज हाराप श्वाच्छोक रोषाभ्यामाविष्टायां पार्वत्यां करिगणेशइत्विरस्थितायोजितमिति ॥ नम्भविष्यगजोसूरक्रीडनो भगवतो जातत्वाद्दागजाननइति बुपुराणांतरं तथाहि ॥ गजासुरः कश्चित्वर्गमाक्रम्य देवान्व्याहाजेर देवाभया स्तो धेर्युयुध्य धैर्यादि त्रिदिवंविहायपलायध्वेअथवाकरं प्रयच्छतेनानतो देवरुत्क्रकः करोदेयद्दुस्त्क्रोननेनोक्रे स्वकर्णोधत्वा खशिरोधूननं स्वशिरः कृ दनेव मदग्रेकर्त्तव्यमिति ततो देवाश्रापा प्रतिनद्दुक्तं न्यवेदयन्कथं नस्याः सुरा धमस्याग्रे स्माभिरेव कर्त्तव्यमिति ततो ब्रह्मा विष्णुश्च विश्वनाथं गता न देतत्सर्वं विज्ञापितवंतो ततई श्वरेण गजास्मयक्रीडतोशवयोर्गजाननः पुत्रो जातोस्ति न नसमारणीयइस्त कागणेशग्रादूतश्चोद्धं धत्वनत्सर्वं निवेद्यस्वमपि गजाननः ॥ सो पिनादरपइतिनमव नस्यप्रतियोद्धायादिश्रास्सा हस्त यंव सहेतमयं दृस्तकेन नमेणशेरोमो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

का॰पू॰
२

कं न रामया समारणायोदितिः॥ तेन प्रार्थितो ऽहं ओ महं दीयनदुतिन रादेवे रुक्मे न वानस्माकं स्वामी त्वदग्रे क्रियमाणे ऽस्माकं खेदो नास्तिय
दुःखं नाम तत्कर्तव्यमिति न तो गजाननो गजास्कं रहत वानिस्तत एवेदानीमपि गणेशस्यायं श्री स्रोत्रं मोमभट्टाचार्यदिक्षिणा सा श्रवणं कुर्यां
धत्वा ऽश्विशेधून न शिरः कुन्तन चकुर्वता मितिउक्ते वा वनोयकं वेदकमस्तकमहानिस्वनाद संधुष्टसमस्तविष्टपानमो नमामिति
त्वं प्रणतानिर्निमश्यानंकवीकवीनामुपमश्रवस्तमामिति॥ कदाचिदीश्वरं द्रष्टुं कैलासंगते नम्रोगनेण रामेणागणेशप्रतिरुद्धेना
न्यंतरंगंतु मलभमानेन न जानितप्रवेशकोपानलेन गणेशस्य दन्ता सरश्वुं बलात्कारेण गृहीला शिरोच्छेदितो ऽशातो
षटनोनतेश्वरेण रामायाभ्यधायि ब्लमधातेन परशुना परशुराम नो नोविध्यसि॥ गजेंद्रस्याशिश्छिलाव गणेशस्य मोलो
योजितामिति॥ पोराणिकाः॥ क्रियाशक्तिमस्तत्रामकत्वाद्बलाधिक्यमहागणेशानमिति॥ तनंदिभृंगिप्रमुखा गणास्तेषां ने
षुवाईशानमीश्वरं नियंतारमिति॥ यावत्॥ गणाश्वसावीशानश्चेतं त्वेसयर्थः॥ योनिने पिश्रेश्वमाह॥ महेशानप्रियार्भकमिति॥
महांश्वसावीशानश्चेति महेशानो महेश्वर इत्यर्थस्तस्य प्रिया वल्लभा उमा विद्रुपार्शक्तस्या अर्भकः स्यैवार्भकः महेशान
स्य प्रियार्भकः इति वा प्रियश्वासावर्भकश्चेति प्रियार्भकः॥ यद्वा प्रसिद्धत्वेतुमाह॥ महेशानप्रियार्भकमिति॥ ननु परमात्मनः
सर्वात्मकत्वादन्येषामपि तद्दा यानो … भावादि देवतार मेश्वररूपं कस्मादनुस्मर्यते॥ तत्राह॥ महेशानमिति
विशेषलक्षणाय … इतिवत् … इत्रोत्राकार श्लेषाद्वा महानो हि स्वस्वभावाविघ्नाः अपो विधातकत्वानेव
ते स्वकार्ये … वृत्त … निप्रवर्तयतीति तथाऽपि धानाविघ्नो … महाविघ्नास्तेषामी श्रम
… मानानि … शानमिति या … तथाऽसिद्धप्राणिनां स्वदोषवशादिति … महांश्वासो २

ईशानश्वेति … महत्त्वाच्च … अधिष्ठानं तेनैव एतदिद्धा कृतं … पिपरमा … धिराजोपाधिरेव विघ्नातूजरीदर्शि
ज … वा … दनोदेन्यत्नादयंकज स्मरयो॥ नासेरभणिरिव नमस्रो रोधो न्यायनि विघ्नानामिति॥ महोदयेवपुरा
णारंते विघ्नानांसत्भं वा तन्निरासार्थमुक्तं॥ परस्य प्रकृतं वतात्मकस्य वानुसंधानमिति भावः॥ यद्वानुतुल्हदैपायनविहितसाक्षा
न्नारायणो धर्मेक्त … महाभारतं … इति … व्यासस्येश्वरत्वावगमाद्धि॥ एतन संभाव्यं तेनाः
कथं तन्निरसार्थं गणेशानुस्मरणं नियायो … मा॥ महेशानमिति॥ महांश्वासाविशानश्चेति महेशानस्तं अत्रापि महत्वे
ब्रह्मादीनियन्तत्वेनैव बोधव्यं॥ तथा चायमर्थः॥ संपद्यते महतो ब्रह्मादीनांईशानो नियन्ता तं अग्रजनेरते तत्र कार्योपायप्रति ब
ह्वारमित्यर्थः॥ नदुक्तं॥ संक्षिप्तशारीरके॥ आरंभा … प्रसन्नादयो यश्चेति … वहिश्वरूजो प्यलं फलतामायो …
पायाधमाः॥ विश्वैश्वर्यमतो निरंकुशमभूद्यस्य वैश्वप्रभोः सोऽयं विश्वहितेरतो विजयते विघ्नेश्वरो विश्वकृत्॥ अत्रापि च वध्यानि
जयस्रष्टिकृतां वेद्यां त्वद्दृष्टदृष्टिविशिखेर्निहतान्निरुन्मिदेस्यान्मुरांधकजलंधरमुख्यकोऽन्यकस्य … किरिहयस्त्वद
तेपितुष्ट्वा … हृधानुमिहसिद्धिदकार्यजातमित्यादि॥ इदमत्रतत्वं गणेशव्यासादीनामीश्वरत्वाविशेषेपि सेव्यसेवकत्वं बाध्य
बाधकत्वेन॥ यथा मेशा रमेशयोर्यथा वा रामपरशुरामयोरिति तदुक्तं वेदलवा॥ सर्वं विष्णुमयं जगदित्युपक्रम्य॥ तथाप्यनेकरूपस्य
तस्य रूपाण्य हर्निशं॥ बाध्यबाधकतां यांति कल्लोला इव सागरे इति॥ तत्वसिद्धं महेशानत्वं गणेशस्य॥ शानेश्वरा बल्लोकमा
त्रेणाशिरःपाताद्यवगमादित्याशंक्याह॥ नामयमिति॥ आमयो रोगस्तेन नापत्रयं लक्ष्यते॥ ततश्वायमर्थः॥ न विद्यते आ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

का॰पू॰ २

मथस्तापत्रयं यस्य। यस्मादिति वा सतथा तं अयं भावः न शिरःपातादिकमनीश्वरत्वे कारणमवश्यंभाविनोर्थस्येश्व
र॰॰ स्यापि दुःपरिहरत्वात् उक्तो अवश्यभाविनो भावा भवन्ति महतामपि नग्नत्वं नीलकंठस्य महाहिशयनं हरेरिति॥
यद्वा शिरःपातादिकं तु लीलामात्रं यथा निकुंभपरिघप्रहारस्य मोहः श्रीकृष्णस्य यथा वेङ्जित्प्रयुक्तनागपाशबंध
ने श्रीदाशरथेर्यथा वा बलेर्धरयाम्बा श्रीविष्णोरिति न तु के हरिवंशे श्रूनूतनमात्मेच्छया कृष्णस्तथा वक्रे सरोत्तमः॥ को
ऽहि शक्तो महात्मानं युद्धे मोहयितुं हरिं॥ भागवते च॥ को वेत्ति भूमन् भगवन् परात्मन् योगेश्वरोतीर्भवतस्त्रिलोक्यां
क्व हो कथं वा कति वा कदेति विस्तारयन् क्रीडसि योगमायामिति॥ अत्र नैव विष्णोः शिरः प्रच्छिन्नमिदं तु रीतिः अत्र सं॥१॥
एवंविधाधिराजं प्रपूज्य जगत्त्रितः श्रेयसमीनुग्रासानः पुराणार्थाश्रयमेतं मविमुक्तं प्रस्तोति॥ भूमिष्ठेति॥ साकाशी॥

भूमिष्ठापि न यात्र भूस्त्रिदिवतोप्युच्चैरधःस्थापि या या बद्धा भुवि मुक्तिदा स्युरमृतं यस्यां मृता ज
न्तवः। या नित्यं त्रिजगत्पवित्रतटिनीतीरे सुरैः सेव्यते सा काशी त्रिपुरारिराजनगरी पायादपायाज्जगत्॥२॥

अपायाज्जगत्पायादित्यन्वयः सेति प्रसिद्ध्यर्थं प्रसिद्धत्वं चास्याः सूतविमुक्ते उपास्योयं एषोनं नोव्यक्तं आत्मा सोविमु
क्ते प्रतिष्ठितं इत्यादयो श्रवणबोधकाः। अविमुक्त काशीत्यनर्थान्तरं तत्त्वं वक्ष्यति काशीति॥ अनाख्येयस्वप्रकाशत्वं तन्यं प्रका
शतेस्यामिति॥ काशी वा बाधिष्यति। काशते यतो ज्योतिस्त [illegible] ख्येयमीश्वरः। अतो नामापरं चास्तु काशीति प्रथितं प्रभो॥

राम २

यद्वा काशते राजते स्वप्रकाशतया यस्यां तनुत्यागमात्रेण प्राणिन इति काशी एतदप्युक्तमत्रैव। कीटाः पतंगा मशका वृक्षाः जले स्थले
ये विचरंति जीवाः मंडूकमत्स्याः कृमयोपि काश्यां त्यक्त्वा शरीरं शिवमाप्नुवंतीत्यादि। अतएवोक्तं मपायाज्जगत्पायादिति। अपगतोयन
मयो ज्ञानं सर्वगत्यर्थास्तोनार्थ इति न्यायश्चास्मिन् निरपायमज्ञानं तत्कार्यं तस्मात् गच्छति जन्मादिषड्भावविकारान्। प्राप्नोतीति
सर्वे गत्यर्थाः प्राप्त्यर्था इति न्यायात् जगत् समष्टिव्यष्टिजीवजातं निरपाय गपायान्मोचयन्नित्यर्थः। यद्वा सर्वाभ्योयोध्यादिपुरीभ्योधि
कतया काशने राजन इति काशी वक्ष्यति हि॥ अन्यानि पुण्यक्षेत्राणि काश्यामिक राणि वै॥ काशीं प्राप्य विमुच्यंते नान्यथा कल्पको
टिभिरिति॥ अधिकत्वे जगन्मोचकत्वं च हेतुवदन्विरोधालंकारलक्षणे [?] विशेषणो वीशिनष्टि भूमिष्ठेत्यादि यस्यां मृता
जंतव इत्यंतेन भूमिष्ठापि न यात्र भूरिति। विरोधाभासः सर्वत्र स्पष्ट एव। भूमौ तिष्ठतीति भूमिष्ठा। अबाधयो भूमिसंबंध्यादि नाथे
भूमिष्ठत्वेन भूम्यवयवत्वेनाथोध्यादिक्षेत्रवदन्नाथमानापि या काशी अत्र भूमौ भूर्न भवति। भूम्यधिकरणिका भूर्न भवति॥ भू
मौ न तिष्ठतीति॥ या वक्ष्यत्यन्यच्च यः काचिद्धरित्यर्थः। ईश्वरस्य त्रिशूलाग्रस्थितत्वात्। वक्ष्यति च। क्षेत्रमेतत् त्रिशूलाग्रस्थ
ितं न क्षितौ स्थितं द्विज॥ अंतरिक्षे न भूमिष्ठं नेक्षंते मूढबुद्धयः॥ भूर्लोके नवसंलग्नमंतरिक्षे ममालयं। विमूढास्तन्न पश्यंति
मुक्ताः पश्यंति चेतसेत्यादि। त्रिदिवतोप्युच्चैरधःस्थापियेति। अधः तिष्ठतीत्यधःस्था भुवर्लोकादीनां पृथ्व्यामधःस्थापि या का
शी त्रिदिवतोप्युच्चैस्त्रिदिवतोप्युपरि तिष्ठतीत्यर्थः। प्रलयसमये त्रिशूलाग्रेनोर्ध्वीकृत्य विश्वनाथेन धृतत्वात्। तत्र दैनंदिन
प्रलये त्रिदिवतः स्वर्लोकादिस्सेव प्राकृतप्रलये तु त्रयो ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा दीव्यंति क्रीडंत्यस्मिन्निति त्रिदिवं ब्रह्मांडं तस्मा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

का॰पू॰
॥ ४ ॥

दिति ध्यात्स्मेयं॥ तथा च वक्ष्यति॥ अहो जनानां जडता विहाय काशीं यदन्यत्र न यान्ति नित्यं॥ न पारिस्फुरद्भोगजलाग्निशम्भोः कामारि
स्त्यक्तं धनं त्यजन्ति॥ महासर्वतीर्थं त्रिजगन्नाथपादस्पर्शपावितं॥ स्वर्धुन्या हारयष्ट्येव राजितो कंठदेशभिषुः सनत्कुमारसंहितायां
च॥ गते परार्धद्वितये विलीने जगत्यशेषे मयि देवि सर्वे। रक्षांति सर्वे विविधायुधैर्ये वाराणसी काशितलस्थ सिद्धिमिति।
ननु दैनंदिनप्रलये त्रिस्थल्याये णामहेशानोध्यात्मस्य धनेत्वा॥ कथं विलोकाशी तिष्ठतु नाम प्राकृते तु प्रलये प्रकृतिकार्यमात्रस्य
सर्वस्य विलयात् कथं काशी तिष्ठेत् कुतस्तरां गणाः कुतस्तमो त्रिस्थलमिति॥ किंच धनुर्विश्वनाथस्याप्यभावः श्रूयते॥ तथा
चोक्तं वासिष्ठे भगवान् रामः। परमेष्ठ्यपि निष्ठावान् ह्रियते हरिरप्यजः। भवोप्यभावमायाति केवास्मादृशो जनाइ
ति। तस्मादेतत्सर्वमर्थवादमात्रमिति नाश्लोकेन चैसल्लग्ने तत्क्षेत्रं त्वंतरिक्षगं॥ अयोगिनो न वीक्षंते परं स्यैव च योगि
नः॥ अविमुक्तमिदं क्षेत्रमपि ब्रह्मांडमध्यगं॥ ब्रह्मांडमध्ये न भवेत्सं च कोशप्रमाणतः॥ तथा यथा हि वर्षेत जलमेकार्णव
स्य च॥ तथा तथोन्नयेदासान् क्षेत्रं प्रलये त्वपि॥ क्षेत्रमेतत्त्रिशूलाग्रे शूलिनस्तिष्ठति द्विज॥ अंतरिक्षे न भूमिष्ठं नेक्षं तद्यल्प
बुद्धयः॥ यावतो भास्वतः स्पर्शा द्वासं ते सैकताः क्षयाः॥ तावतो द्रुहिणा जग्मुर्न चैषा मणिकर्णिका॥ नामसी प्रकृतिप्राप्य
कालो भूतान्चराचरं॥ यस्मात्मिलीयते विकाशी रक्षाभियत्नतः॥ सा भाति कर्णिकेयीय नाभिगंभीर्यमणिका॥ ब्रह्मां
डंतो वकेसर्व यस्यां तिलयोदये॥ न यदा भूमिवलयं न यदा [illegible] सम्भवः॥ तदा विहर्तुमीशेन क्षेत्रमेतद्विनिर्मितं॥ अभावः प्र ४ राम

ल्पनेमूढैर्यदा वा देवयोः लयोः॥ क्षेत्रस्यास्य तदाभावः कल्पनिर्माणकारिणः इत्याद्यभ्यासदर्शनात्॥ अभ्यासे हि अर्थस्य सत्य
त्वं हूरतस्तुस्य नार्थवत्त्वं यथा अहोरमणीयान्त्वधीरिति॥ पुराणे चार्थवादत्वं ये वदंति नराधमाः। तेरर्जितानि पुण्यानि तद्वदेव
भवंतिहि॥ समस्तकर्मनिर्मूलसाधनानि नराधमाः॥ पुराणान्यर्थवादेन मृतो नरकमश्नुते॥ यावद्ब्रह्मास्ति जयते जगत्स्थ
वरजंगमं॥ तावत्स पच्यते पापी नरकाग्नेषु संततं॥ अहो हि वाक्यं चतुरक्षरे द्वे पुण्यस्य पापस्य निदानभूते॥ उच्चारणादेव च
योर्मुनींद्रा नारायणाख्येति तथार्थवादः॥ पुराणेषु द्विजश्रेष्ठा सर्वधर्मप्रवक्तृषु प्रवदंत्यर्थवादत्वं ये ते नरकभाजनाः इत्या
दीनां वचनानां आयासं। अर्थवादत्व निंदापराणां हन्तारदोषदर्शनात्॥ शैवे च॥ वेदाः प्रतिष्ठिताः देवि पुराणेनात्र संशयः॥
पुराणमन्यथाकृत्वा तिर्यग्योनिमवाप्नुयात्॥ सुदांतोपि सुशांतोपि न गतिं प्राप्नुयात्क्वचित्॥ इत्यादि अत्रापि च वक्ष्यति॥ उदा
हरंति ये मूढाः कुतर्कबलदर्पिताः॥ काश्यां सर्वार्थवादाय ते विष्ठायां युगे युगे इत्यादि नार्हं युक्तिविरोधस्य कागतिर्वेद्ये
वगतिः सैवागतिरिति ब्रूमः॥ नहि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानां भगवान् च कारणयुक्तिविरोधेन अस्माभिरन्यथा नेयाः
तथा च श्रुतिः॥ नेषामनिस्तर्केणापनेयेति॥ ननु ग्रावाणः प्लवंते। यजमानः प्रस्तर इत्यादीनां वेदवाक्यानामप्यर्थवादो दृ
श्यते तद्वदत्रापि भविष्यतीति चेत् दृश्यतां नाम पुराणानां तु तदपवादस्योक्तत्वादिति॥ किंच प्राकृतप्रलये ब्रह्मांडतदंतर्वर्ति
नां लयेन भवितव्यं न च काशी ब्रह्मांडमात्र था चात्रैव वक्ष्यति॥ दर्शितमेतत्पूर्वं अविमुक्तमिदं क्षेत्रमपि ब्रह्मांडमध्यगं॥ ब्र
ह्मांडमध्ये न भवेत्सं च कोशप्रमाणतः॥ यथा यथा हि वर्षेत जलमेकार्णवस्य च॥ तथा तथोन्नयेदासौ क्षेत्रं प्रलया

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दृन्वियादि॥ अतो ब्रह्मांडाद्बहिःस्थितायाः काश्याः कुतो नाशावकाशः॥ मुमुक्षुं उक्तं॥ तथा वासिष्ठनिर्वाणप्रकरणे॥ मुमुक्षुउवा
क्यं॥ ब्रह्मांडपारमासाद्य तत्वांते विमले पदे॥ सुषुप्तावस्थया तावत्तिष्ठामि प्रलये सति॥ यावत्पुनः कमलजः सृष्टिकर्मणि तिष्ठति॥ तत्र
प्रविश्य ब्रह्मांडं तिष्ठामि विहगालय इति॥ श्लोकद्वयस्यायमर्थः॥ प्रलये प्राकृतप्रलये सति ब्रह्मांडस्य पारं बहिर्भागमासाद्य तत्वां
ते ब्रह्मांडावरणभूततत्वानां तेजोवाय्वाकाशाहंकारमहत्तत्वप्रकृतिनिरूपणां समाप्तौ अंते विमले पदे सुषुप्तावस्थायां साम्यावस्थ
यातावत्तिष्ठामि॥ यावत्कमलजः पुनः सृष्टिकर्मणि तिष्ठति॥ तदा पुनः स्रष्टा ब्रह्मांडं प्रविश्य विहगालये तिष्ठामीति॥ अ
न्यथा ब्रह्मांडमावरणानि च जित्वा लिंगशरीरेणावैकुंठगतानामपि विदेहकैवल्यप्रसंगात्॥ यत्वत्र ब्रह्मांडपारमासा
द्येत्यत्र महाप्रलयसंपन्ने विनिपाठं प्रकल्प्य॥ महाप्रलयसंपन्ने विस्यादित्यिविरजाविद्यातिरेकार्थवादः॥ ब्रह्मणा सह ते सर्वे सं
प्राप्ते प्रतिसंचरे॥ परस्यांते कृतात्मानः प्रविशंति परं पदं॥ ते ब्रह्मलोकेषु परांतकाले परामृतात्परिमुच्यंति सर्वे॥ इत्याद्यावगमा
ज्जीवन्मुक्तानामाधिकारिकाणां महाप्रलये विदेहमुक्त्यवगमादित्यद्यारण्यश्रीचरणोक्तं॥ तन्न॥ तेषामारामाणां ब्रह्मां
डांतरवस्थितजीवन्मुक्तविषयत्वात् ब्रह्मांडाद्बहिर्गतानां तदभावात्॥ एतेन नादेहांतरप्राप्तिर्नन भोनभूमिनी सांत्तमाज्यो निरस्त
न्त्वान्यत्॥ श्रोत्रादिबुध्यधिकपलभ्यमते प्राधानिकब्रह्मपुमोस्तदासीन्नातहृतं दृश्यं व्याकृतमासीत्॥ सदेव सौम्येदमग्र आ
सीदित्यादिश्रुतिस्मृतीनां विरोधाभावोपि व्याख्यातः॥ विशेषतः विरोधाभावमग्रे व्याख्यास्यामः॥ यत्तु॥ दैनंदिने च प्रलये
त्रिशूलकोटौ समुत्क्षिप्य पुरा हरस्त्वां॥ विमर्शिसंवर्त्तमहाग्निभ्यः षण्मास्तं तो हि काशी कलिकालवर्जितेति॥ तत्तु न प्राकृ
तप्रलयव्याख्यार्थं अप्यथवेनाथशब्देन महाप्रलयस्य समुच्चये॥ समानत्वात्॥ अत एव संवर्त्तमहाग्निभ्य इति विशेषणं॥ अ

राम
५

न्यथा महापदघटितस्यैतस्य वैयर्थ्यापातात्॥ कलिकालवर्जि[illegible]तेनास्यनाशार्थी॥ किंच॥ कल्पिआकृतेर्हि प्रलये प्राकृतानां प्रकृ
त्यधीनानां नाशवत्वेन भवितव्यं॥ न च काश्यादि प्राकृतं किंतु स्वेच्छया शुद्धसत्वात्मकमेवेश्वरेच्छया व्यक्तो भावमापन्नं श्रीकृष्ण
शरीरवत्॥ तथा वासिष्ठे हृष्टांतः॥ निराकृतिपरब्रह्मेत्यादि बहुशः स्वेरस्वेनोच्चरोधानात्तेषामर्थांतरकल्पनायां कारणाभावात्॥
न कौतुयहार्थं ब्रह्मण एव स्वाधीनया मायया देहो कारतोपपत्तेश्च॥ तथा च स्कांदे स्वामिकार्तिकेयवाक्यं॥ कैवल्यं यत्परब्रह्म
निराकारमगोचरं॥ तच्च मूर्त्या परिणतं भक्तानां मानहेतुतः इति विष्णुपुराणे च कारणाकार्यासाकाराकारणान्नवा शश्व
रयहणो व्यापिनधमआयायते परमिति॥ अत एवोक्तं श्रीधरस्वामिना जीवस्यानाद्यविद्यया मिथ्याभूतदेहसंबंधः ईश्वर
स्य तु चिद्घनलीलाविग्रहाविर्भाव इति महान् विशेष इति॥ तथा च महतां वचनं उपनिषदर्थमुल्लसले बहुमिति॥ किंचाह
हृच्छरीरस्य जगत्कारणत्वाच्च नाशो महादौ वा जगतोपि नाशादाहप्रसंगात्॥ कृष्णशरीरस्य च जगत्कारणत्वं विस्तरश
व्यार्येण ब्रह्मस्तुतौ नंदनुभूतमयस्य यत्र तनुभिः सूक्ष्मरूपेरा ब्रह्मास्तंबपर्यंते भूते व्यभिरस्या कं श्चारीरस्यैकत्वात्॥ अ
त एव भगवान् भोक्तिकं तेषां न तएवोत्पत्तेः न च शरीरत्वात्॥ पंचभौतिकत्वमप्यमेयं तत्र स्वकर्मजन्यत्वस्योपाधित्वात्॥ न च पुत्रा
दिकर्मजन्यशरीरे व्यभिचारः॥ आत्मा वै जायते पुत्र अर्धो वै एष आत्मनो यत्पत्नी इत्यादिश्रुतेस्तत्रापि स्वकर्मजन्यत्वान्नवधतुर
भावः॥ ब्रह्मविष्णुशंकरभावमापन्नस्यैव क्षमात्रेण धारकत्वात्॥ स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदायेति श्रुतेः॥
न च ब्रह्मादिदेवानामंतर्धानवत्काश्यादिशरीराणामप्यंतर्धानेन भवितव्यमिति वाच्यं॥ ईश्वरेच्छायाः स्वतंत्रत्वात्॥ ब्रह्मादि

पा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

का॰पू॰
६

नेनद्वी

देवानेनघर्यापिकाश्यागाप्यामिश्रत्वंश्रक्षणीयमित्याशङ्क्याअपीछायामित्सृक्षादिवत्संभवात्। नचब्रह्मादिदेहानामप्येन
घोनमस्तिनेषांदेहानामप्रलीयमानत्वात्। तथाचोक्तंप्रवालकस्यविष्ठोरदृष्टमेवासमेवासमे. वायुज्ञानसाधारण्यलक्षणात्मकोप
पद्येकेनव्यदापिकोकारणनापिसाकारस्तत्रनुष्टव्याप्तिस्तेषांआकारानिरोहितत्वादिनानन्वेककालानाःसर्वेपरमाणवःसमग्राप
द्यप्रबंधशून्याआरंभकत्वात्। नष्टपवनारंभकपरमाणुवदित्यादिनैयायिकादिसमयसिद्धप्रलयमाधवानुमानात्काश्यादि
देहानामप्यनेर्धानेनभविनव्यमितिवाच्यं। नरशिरःकपालानुमानवत्। स्मृत्यागमवाधितविषयत्वादितिसेतोष्टव्यमत्वम
तिविस्तरेण। सनत्कुमारसंहितादिवचनानुसारेणैतद्यादृतमस्माभिरतःस्वसिद्धांतरोषकपारीकृतत्वेवनेनैयायिकादिभिः
स्त्रिरःकुदंनंनविधेयमिति। पश्चानांयच्छब्दानांसेयन्वयः। या [illegible] मुक्तिमुक्तिरेतियाकाश्यांमुविबद्धापिसंबंधत्वेनअनाथमा
नापिमुक्तिदाभवति। पूर्वस्यापरेणुषंगः। मनुष्यत्वेनप्रतीयमानोपिदाशरथिर्यथामुक्तिद इत्यन्वयः। अत्रहिजनोःप्राणेशूक
ममाणेषुरुद्रस्तारकंब्रह्मव्याचष्टेयेनासावमृतीभूत्वामोक्षीभवतितस्मादविमुक्तमेवनिषेवेतनाविमुक्तंमुंचेदित्यादिश्रुतेः॥ मेव
त्रमत्रभिष्ठेयनेनपुनरुक्तिविरोधाभासश्चमेदनाथमेदोपष्ठंभात्। अत्रएवस्फुरन्मतंयस्यांमृताजंतवइति। यस्योकाश्यांम
ताःजंतवःप्राणिनोमृतंकैवल्यंस्फुटंकेवल्यभाजोभवंतीत्यर्थः। यद्वाकेनप्रकारेणमुक्तिदास्यादित्यपेक्षायामाह। स्फुरन्मतंय
स्यांमृताजंतवइति। यद्वातिप्रसंगंवारयति। स्फुरन्मतंयस्यांमृताजंतवइति। अथवायेतुविबद्धाःस्वभक्तोसंबद्धाःजंतवस्तनयइत्य
र्थः। तेषांमुक्तिदाजीवन्मुक्तिदेत्यर्थः। अध्याहृत्ययेजनास्तेदृष्टाः। तथाचोक्तंपाद्मे। काश्यांनिष्ठंतियेकेचित्तान्पश्यंतिसुराश्च॥ ता॥
चतुर्भुजांस्त्रिनयनान्गंगोद्वासितमूर्धजानिति। अत्रापिचत्वरःपतिः। येनसंनिसदाकाश्यामपव [illegible] त्वविनिश्चयाजीवन्मुक्ता

राम
६

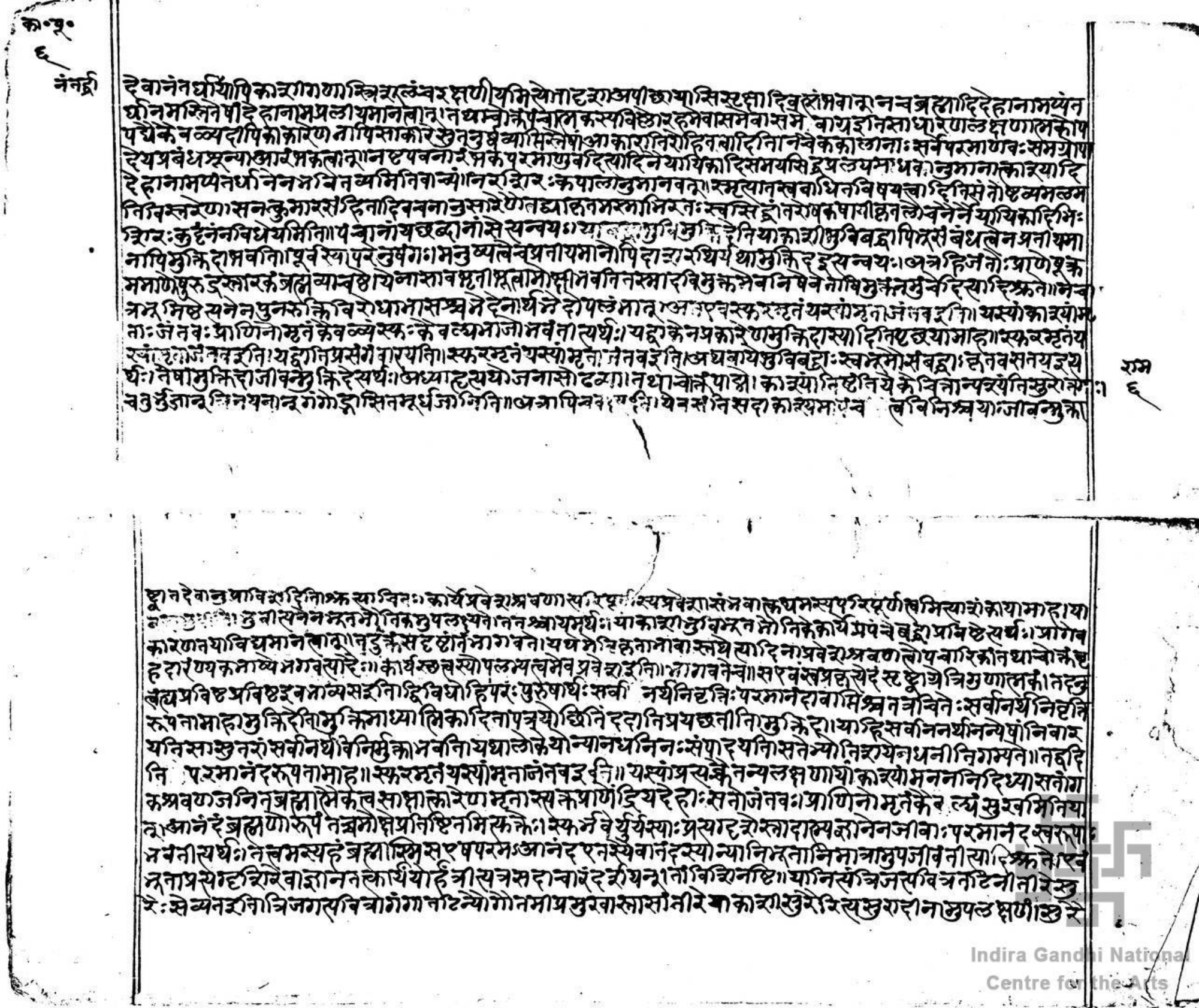

ष्टानदेवानुयाविप्रादिति। श्रुत्याविनः। कार्यप्रवेशाश्रवणासरिष्टपूर्त्स्यप्रवेशासंभवात्कथमस्यपरिपूर्णत्वमित्याशंक्याया माहाया
[illegible] मुक्तासनेनमूर्तभेतिकमुपलभ्यते। ततश्चायमर्थः। याकाश्यामुविभ्रतमोनिकेकार्यप्रपंचेबद्धाप्रविष्टेत्यर्थः। प्रागेव
कारणतयाविद्यमानत्वात्। तदुक्तंसदृष्टांतंभागवते। यथमेत्किनानाभावास्तथेत्यादिना। प्रवेशश्रवणतोपचारिकीतथाचोक्तंबृ
हदारण्यकभाष्येभगवत्पादैः। कार्यस्थत्वस्योपलभ्यत्वमेवप्रवेशइति। भागवतेच। सएवसृष्टमिदंसृष्ट्वायेत्रिगुणात्मकं। तदनु
त्वंप्रविष्टप्रविष्टइवभाव्यसइति। द्विविधोहिपरःपुरुषार्थःसर्वा नर्थनिवृत्तिःपरमानंदावाप्तिश्चतत्रोक्तिःसर्वानर्थनिवृत्ति
रूपतामाह। मुक्तिदेति। मुक्तिमाध्यात्मिकादितापत्रयोच्छित्तिंददातिप्रयच्छतीतिमुक्तिदा। याहिसर्वाननर्थानन्येषांनिवार
यतिसास्तुनरःसर्वानर्थैर्विनिर्मुक्तोभवति। यथालोकेयोन्यानधनिनःसंपादयतिसतेभ्योतिशयेनधनीतिगम्यते। तद्वदि
ति परमानंदरूपतामाह। स्फुरन्मतंयस्यांमृताजंतवइति। यस्यांअस्यक्षेत्रन्यलक्षणायांकाश्यांमननानिदिध्यासनोग
कश्रवणजनितब्रह्मात्मैकत्वसाक्षात्कारेणमृतास्यक्तप्राणेंद्रियदेहाःसंतोजंतवःप्राणिनोमृतंकैवल्यंसुखमिनिया
तआनंदंब्रह्मणोरूपंतच्चमोक्षप्रतिष्ठितमितिश्रुतेः। स्फुरत्तेवेर्युर्यस्याःप्रसादतोस्मादात्म्यज्ञानेनजीवाःपरमानंदस्वरूपा
भवंतीत्यर्थः। तत्त्वमस्यहंब्रह्मास्मिसएषपरमआनंदएतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीत्यादिश्रुतेःएवं
मूनाप्रसंगहरिरेवाज्ञानतत्कार्ययोहर्त्रीयत्रसदाचावंदरीयतु। तांविद्धिनष्टि। यानिसंचिजस्पवित्रनाटिनोनीरेश्र
रेःस्रेव्यतइति। त्रिजगत्पवित्रागंगानाटिन्योगोनमाप्रमुखास्तासांनीरैःकाश्यांखुरेरित्यसुराद्गानामुपलक्षणीक्षुरे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

का०पू०
८

त्रिं इविरोधेन प्रभृतिभिर्ब्रह्मचर्यादिपुरःसरश्रवणमनननिदिध्यासनाद्युपायैः सेव्यते चिंत्यते भाव्यत इत्यर्थः । इंद्रो ह
वै देवानामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ ह समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुस्तौ ह द्वात्रिंशतं वर्षा
णि ब्रह्मचर्यमूषतुरित्यादिश्रुतेः गगनकुसुमवद्विश्वस्य ज्ञानेन कार्यं वहन्नीयत्नुपपन्नं तस्या अज्ञानाश्रयत्वविषयत्वाप
लंभादन्यथानवस्थाने संसारप्रतीतेरभावप्रसंगाद्वेत्याशंक्य स्वरूपसत्त्वेनापि तयोरतिवर्तिकापि तु साधिके तथा
पि तत्त्वमस्यादिवाक्यात् प्रबुद्धिर्न संभिन्नः सती असंग्रहविरजज्ञानेन कार्यं वहनीत्यभिप्रेत्य प्रसंग्रहविविज्ञानस्थि
त्रिपुरा शिरोजननगरी त्रयाणां पुराणां स्थूलसूक्ष्मकारणशरीराणां यो शिरोजः शत्रुरजः तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसौ
म्यावबोधः स एव भिव्यक्तिस्तेन तत्त्वेन नगरैभिव नगरमाश्रयो यस्याः सा तथा सा पायाज्जगत्या यादिति । तथा च
केवार्तिके सुरेश्वराचार्यैः तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्य
तीति ॥ २ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवंति महतामपीति न्यायात् [illegible] विघ्ननिरासद्वारा चिकीर्षित
स्य पुराणस्य निर्व्यूहपरिसमाप्तिप्रचयाभ्यां मलमिति मत्वा मुनेः सवितृरूपीन्नजगत्सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृ
ब्रह्मनमस्काररूपं मंगलमाचरति ॥ ॥

राम
८

नमस्तस्मा इति । तस्मै प्रसिद्धयापरिमितगुणगणायेति यावत् । महेशाय महांश्चासावीशश्चेति महेशः सूर्यः । अचिंत्य
वपुः श्रेष्ठो महायोगी महेश्वर इति । भविष्यपुराणांतर्गतसूर्यसहस्रनामोक्तेः तस्मै नमोऽस्तु करोमीति वा शेषः महेशोऽदे
त्यमवद्रयंत्यति । यस्य । यस्य महेशस्य सूर्यस्य संध्यात्रयच्छलात् संध्यात्रयस्य मातेर्मध्याह्नसायं लक्षणस्य छलाद्व्याजा
त्कापट्यादित्यर्थः । अहरादीनां तत्कल्पितत्वात् तदुक्तं भागवते । तरणाविवाहनीति । त्रिजगत्तयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा
योऽनिशं यातायातं प्रकुर्वंति निरंतरमाविर्भावतिरोभावमासाद्य सृष्ट्यादिकं स्वयं तीत्यर्थः । गुणाभिमा
निनो देवाः सर्गादिहेतवः यद्वा यादवर्तने युगे येषां वरुण तत्त्वरेवरमिति । सूर्यागस्याहि अहरादिना सृष्ट्यादिकं भवती

नमस्तस्मै महेशाय यस्य संध्यात्रयच्छलात् । यातायातं प्रकुर्वंति त्रिजगत्यस्त्रयोऽनिशम् ॥ १ ॥ ॥

ति प्रसिद्धं लोके शास्त्रे च न तथा च श्रुतिरग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेर
न्नं ततः प्रजा इति । स्मृतिश्च नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे । त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधा
रिणे विरिंचिनारायणशंकरात्मने इति । अथवा नमस्तस्मै महेशायेत्यनेनांतर्यामित्वेन परमात्मैव सूच्यते ॥ तदाम
हांश्चासावीशश्चेति महेश ईश्वरस्तस्मै न तथापूर्वमध्यापरत्वसाम्यात् संध्यात्रयं सृष्टिस्थितिप्रलयौ यातायातं गमनागमनं
नं कुर्वंति नित्याः स्वयं । अन्यसमाने । अथवा पूर्वमपायाज्जगन्मात्वकतया प्रत्यगृही रोऽस्त पुनः सृष्ट्यादिहेतुमायाश्रयत्वेन
स्तौति । नमस्तस्मै महेशायेति । अनुध्यानं ध्या सम्यग्ध्या संध्या तस्या अनेन सर्वविरोधीति संध्यात् अयनं गच्छति स्व
कार्यं व्याप्नोतीत्यर्थः । संध्यानं च नदयत्वेति संध्यात्रयमज्ञानं तच्छलादिति छलयतीति छलं संध्यात्रयं च तच्छलं चेति संध्यात्रयच्छलं

[illegible]

MISSING PAGE 7

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

का०पू०
९

एवंमंगलमाचर्य श्रोतृप्ररोचनार्थं विकीर्षितपुराणस्य वक्तृश्रोतृदर्शनेयेतउपोद्घातसंगतिमाह ॥ ॥अष्टादशपुराणाना
मिति ॥ सत्यवतीसुतो व्यासः सूताय कथं कथयामासेति संबंधः ॥ सूतस्याग्रे सूतो रोमहर्षणस्तस्याग्रे रोमहर्षणाना
मानं महाबुद्धिं महामुनिं ॥ स संजयाद्द्वितीयं सइति ॥ स पुराणयोनिरिति वेद्यवाक्यैः ॥ सूतो नाम ब्राह्मण्यां क्षत्रियादुत्प
न्नः ॥ तदुक्तं ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूत इत्यभिधीयत इति ॥ कथं सूतो व्यासः अष्टादशपुराणानां कर्ता ॥ अष्टादशपुराण
नि ब्राह्मादीनि ॥ तदुक्तं वैष्णवे ॥ ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ॥ तथान्यं नारदीयं च मार्कंडेयं च सप्तमं ॥ आग्नेय

अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः ॥ सूताग्रे कथ
यामास कथां पापप्रमोचिनीं ॥ ४ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥

मष्टमं चैव भविष्यं नवमं तथा ॥ दशमं ब्रह्मवैवर्तं लैंगमेकादशं स्मृतं ॥ वाराहं द्वादशं चैव स्कंदं चात्र त्रयोदशं ॥ चतुर्द
शं वामनं चैव कौर्मं पंचदशं स्मृतं ॥ मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्मांडं च ततः परमिति ॥ कर्ता विरचयिता अत्र निर्दिष्टार्थः
प्रत्ययात्रिष्वपि कालेषु भवतीति न्यायोदासमासे वर्तमानत्वाच्चातीतवर्तमानभविष्यत्पुराणानां कर्तृत्वमविरुद्धमिति ॥
नावः कथंभूतां कथां पापप्रणोदिनीं पापानि महापातकोपपातकसंकरीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणजातिभ्रंशकरा
दीन्युपपातानि दुराल्पस्याः सा तथा तामिति ॥ ४ ॥ ॥छ॥ राम
१

तदर्थमुपोद्घातं [illegible] व्यस्तां कथामाह ॥ कदाचिदिति ॥ एकदा नारदो [illegible] राज्ञा ज्ञातुमिच्छन् जलं मणिकर्णिकासंनिधौ तद्वानिति ॥ नारद
तदुक्तं सनत्कुमारसंहितायां ॥ यान्यः पुराण्यः पितृणां नत्वा स्नात्वा पितॄणां पुरे वनाम्नां नरस्य पितृन् नत्वा नारदः स्नातीति ह नारदः
सेति ॥ विंध्ये विंध्यनामानं पुरो वै विलोकयांचक्रे ददर्श ॥ कथंभूतः श्रीमान् ब्रह्मनंदनः सर्वान् किं कृत्वा श्रीनर्मदांभसि स्नात्वा
के निर्मले रेवायां अंभसि स्नात्वा नर्मदेयसीनिकंदितं श्रीमदोंकारश्रीगौरीशंकरो भगवान् विष्णुलक्ष्मीगौरीद्विजो नमति वेदवाक्यं
सावर्त्तनयस्यासौ श्रीमान् श्रीमोक्षासौ ओंकारश्चेति श्रीमदोंकारस्तं गौरीसहितमोंकारं ब्रह्मगाश्वरममरकंटकस्याधिष्ठानादि

श्रीव्यास उवाच ॥ ॥कदाचिन्नारदः श्रीमान् स्नात्वा श्रीनर्मदांभसि ॥ श्रीमदोंकारमभ्यर्च्य सर्वदं सर्वदेहिनां ॥ व्रजन्विलो
कयांचक्रे पुरो विंध्यं धराधरं ॥ संसारतापसंहारि रेवावारिपरिप्लुतं ॥ ६ ॥ ॥

तियावत् ॥ अभ्यर्च्य पूजयित्वा व्रजन् लिंगविशेषणत्वाच्छ्रीमदिति ॥ पृथक्पदं ॥ प्राकृतं व्याख्यानं स्पष्टं । कथंभूतं सर्वदमिति सर्व
देहिनां अशेषप्राणिनां धर्मार्थकाममोक्षप्रदमित्यर्थः ॥ विंध्यं विशिष्टधराधरमित्याद्यक्षरचतुष्टयाधिकसार्द्धत्रिरात्राश्च
के: कथंभूतं विंध्यं धराधरं धरां पृथ्वीं धरतीति धराधरस्तं पर्वतमित्यर्थः ॥ पुनः कथंभूतं संसारतापमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधि
दैविकलक्षणं तत्संहर्तुं शीलं यस्य तद्वत् यथा तच्च तद्रेवावारि नर्मदाजलं च तेन परिप्लुतमाश्रितं सेवितं रेवातीरस्थमित्यर्थः ॥ यद्वा परिप्लु
तं दर्शनादेव पावितं पवित्रितमित्यर्थः ॥ तदुक्तं ॥ त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्ताहेन तु यामुनं ॥ सद्यः पुनाति गांगेयं दर्शनादेव नार्मदमिति ॥ ६ ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

का॰पू॰
१०

वं

पुनः कथंभूतां द्विरूप्यमेव द्विरूप्य स्वार्थे ष्यञ् तेन द्विरूप्येण द्विरूपेण अपि शब्दार्थे समुच्चयवाची। दुर्मां वसुमतीं छवीं यथार्थख्यां यथाद्धे
बाधितो ऽर्थो यस्याः सा यथार्था यथार्था आख्या यस्याः सा यथार्थाख्या तां विशिष्टां च द्वे रूपे निश्चयेन कुर्वती संपादयन्तीमिति। किं तद्द्विरूप्यमिति।
पृच्छायामाह। स्थावरेणाथवा वरेणवेति। स्थावरेण स्वस्मिन्नुत्पन्नरत्नप्रवालादिना सर्वथा। स्वरेण स्वश्रृंगे निरन्तरं क्रीडितुमागतेन भवस्य
दिना सर्वथा। वसु वसुनि रत्नमिव रत्नधनानि वसूनि विद्यन्ते यस्याः सा वसुमती। तां हितस्यां यथार्थाख्या। यदाहामरः। देवमेदे ऽनले
रश्मौ वसू रत्नधने ऽपि वेति॥ अत एव वक्ष्यति वात्रापि तु च्छश्रियः। स्वर्गः स्वर्भूमिः परिहायाः गतेतरिवा। नानासुरनिकाये स्व विषभोगेच्छ
याधिनमिति॥ अनएवो क्रमुद्देशिनि आकृतं व्याख्यानं स्पष्टं। कथंभूते नस्थावरेण जंगमेन सा भिख्येन अभिख्या शोभा अभिख्याना
मश्रो नमो ऽस्त्यमरः॥ तया सहवर्तते इति सा भिख्यं तेन पुनः कथंभूते प्रसिद्धे। रसालेराको आम्रश्चूतो रसालो ऽसावित्यमरः रसा

द्विरूप्येनापि कुर्वति स्थावरेणावरेणाथवा साभिख्येन यथार्थाख्यां मुद्भवसुमतीमिमां॥ ७॥ रसालयं रसालैस्तै
रत्नोकैः शोकहारिणां॥ तालैस्तमालैर्हिन्तालैः सालैः सर्वत्र शोभिनीं॥ ८॥ ॥ ७॥

लयं षष्ठ्यां सरसानामालयमाश्रयमित्यर्थः। पुनः कथंभूतं कां। शिन्यायेन न च्छन्दस्या भयत्र संबध्यते। प्रसिद्धे रत्नोकैर्वञ्जुलैः। वं
ञ्जुलोऽशोक इत्यमरः। शोकहारिणां शोकाग्निविपन्नमानानां शोकं हर्तुं शीलं यस्य स शोकहारी तं शोकहारिणं। न विद्यते शोको ऽयेन स
शोकाद्य स शोके पदव्यु त्पत्तिरतः स्तो ऽशोक हारित्वं युक्तमिति भावः। नतु ... शोककलिकावाष्टायेपि नीति पुनर्वसौ" चैत्रमासि सिता
ष्टम्यां नतेशोकमवाप्नुयु॥ पुनः कथंभूतं सर्वत्र सर्वाणि। तैः शालितैः शोभितं केः सालैः स्तपराजैः ... दूयसालइत्यमरः। त
था तमालैः कालस्कन्धैः कालस्कन्धस्तमालः स्यादित्यमरः। तथा हिन्तालैस्तृणराजैस्तृणद्रुमविशेषैः हिन्तालः सहितास्त्रयः सर्ज
रः केतकी ... सर्जरी तत्वणद्रुमाइत्यमरः। तथा सालैः सर्जैः सालेतु सर्जकार्यश्वकर्णिकाइत्यमरः॥ ८॥ ॥ ७॥ ॥

राम
१०

पुनः कथंभूतं खपुरैः पूगैः गुवाकैरितियावत्। पूगां तु पूगः क्रमुको गुवाकः ... इत्यमरः। खमाकाशं पुरयन्तीति। खपुरः। खं स्वतमार्षं खपुरं आकारस्य
कृतिर्यस्य स खपुराकारस्तं जस्य च्छिन्नैः शृगतं क्षैः राकाशं छादयन्तमित्यर्थः। यद्वा खपुरमाकाशगं च खपुरमिवाकार आकृतिर्यस्य खपुराकारस्तं च्छ
च्छिन्नैः भृगं तं क्षैराकाशगं हमिव शोभमानमित्यर्थः। पुनः कथंभूतं श्रीफलैः बिल्वैः शांडिल्यः शैलूषो मालूरश्रीफलावपीत्यमरः। श्रियं शो
भां फलयति निष्पादयतीति॥ श्रीफलस्तं फलं निष्पन्नातिविनिधातुः श्रीफलैर्वृक्षैः रत्यंतं शोभां संपादयतमित्यर्थः। यद्वा श्रीफलैर्वृक्षैः कल्याश्री
फलं श्रीयुक्तानि फलानि अर्थतो नामतश्च यत्र स तथा तं बिल्ववृक्षाणां फलैः श्रीफलाख्येन लोके प्रसिद्धैः अपूरितमित्यर्थः। किलैरस्मत्यो
क्षायां प्रसिद्धौ वा कथंभूतं अगरुभिः कालागरुभिः कालागर्वगरुरस्यादित्यमरः। गुरुं महतीं श्रीः शोभा संपत्तिः शोभा संपत्तिर्वा यस्य

खपुरैः खपुराकारं श्रीफलं श्रीफलैः किल। गुरुश्रियं लवंगरुभिः कपिपिंगं कपित्थकैः॥ ९॥
वनश्रियः कुचाकारं लकुचैश्च मनोहरं। सुधाफलसमारंभिरं माभिः परिभासितं॥ ॥ १०॥

स तथा तं च शब्दश्चार्थः समुच्चयवाची। पुनः कथंभूतं कपिपिंगं कपित्थैः दधित्थैः अथ कपित्थे स्युः दधित्थग्राहिमन्मथा इत्यमरः। कपिपिंगं वानरव
त्पिंगलं कडारं कपिलः पिंगपिशंगौ कडुपिंगौ ... लावित्यमरः। यद्वा कपिपिंगं श्रेष्ठपिंगं कपिर्वराहः श्रेष्ठश्चेति। वचनात्। पुनः क
थंभूतं लकुचैर्निकुचैः लकुचो निकुचो डहुरित्यमरः। मनोहरं सुन्दरं वकुलैरिति क्वचित्पाठः। कथंभूतैर्वनश्रीर्वनलक्ष्मीर्वनदेव
ता यावनस्याः कुचाकारैः स्तनाकारैः च कारः समुच्चये पुनः कथंभूतं सुधामृतं तत्सदृशानि यानि फलानि तैः समारंभः संबंधो
नेयासां तास्तथा। ताश्च ता रंभाश्च कदल्यः कदली वारणबुसा रंभेत्यमरः। ताभिः परिभाषितं प्रकाशितं॥ ९॥ ॥ ९॥ १०॥ वचनात् १९॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

का॰ दू॰
११

पुनः कथंभूतमिव नारंगैर्नागरंगैर्गैकारलोपः आर्षः ऐरावतैरित्यनन्तु ऐरावतो नागरंगो नादेयी भूमिजंबुकाइत्यमरः अत्र रसं नूरं वा अथ
नरंगः पिप्पलीरसो यमजम्प्राणिनि विडंगनागरंगं द्रुमे पिंवातु मेदिनीकारः अथियो लक्ष्म्या रंगमंडपमिंन्दुत्यस्थलमिवरंगमंडपवच्छि
यमितिपाठे रंगमंडपस्येव श्रीः शोभा यस्य तमित्यर्थः कथंभूतैः नारंगैः शोभनो रंगो रागो हर्षो वा येभ्यः शोभनो रंगो रक्तवर्णो येषामि
ति वा ते सुरंगास्तैः पुनः कथंभूतं वानीरैर्वेतसैः अथ वेतसो रथाभ्रपुष्पविदुलशीतवानीरवंजुलाइत्यमरः सप्तम्यर्थवा बहुव्रीहिः
सर्वत्र संबध्यते जंबीरैः समीरणैः समीरणो मरुबकः प्रस्थपुष्पफणिज्झकेः जंबीरइत्यमरः बीजपूरैः फलपूरैः फलपूरो बी
जपूरइत्यमरः प्रपूरितं स्वस्थितं व्याप्तमितियावत् प्रपूरितैरितिपाठे प्रपूरितैरैरेतैः श्रीः श्रियो रंगमंडपवादीनि पूर्वयोवान्वयः पुनः क
थंभूतमिव अनिलेनाल्लोलाश्चवल्ल्यायाः कोलवल्ल्यः कंकोलनाम्न्यो लताः वल्ली तु व्रततिर्लतेत्यमरः ताभिर्हल्लीसकं नाम रासस्य
पुंसो बह्वीभिः स्त्रीभिः सह क्रीडनं गोपीनां मंडलीनृत्यबंधो यात्तद्कगोपीनां मंडलीनृत्यबंधे हल्लीसकं विदुरितिनाट्यशास्त्रे

सुरंगैः श्रीपिनारंगैः रंगमंडपवच्छ्रियां वानीरैश्चापि जंबीरैर्बीजपूरैः प्रपूरितं अनिलालोलकं
कोलवल्लीहल्लीसकं चिन्तं लवलीलवलीलाभिर्लसल्लालालयं क्विलो ॥ १२ ॥

डानल्लसणामिदं दृष्ट्वा शुद्धनमस्तथं वितमात्रो नानं कोविदास्तस्य सोकाकर्ष्याभिनरंतरं तुहल्लेभे मोथ खलुरासगोष्ठीति न हृदम्बरितं नारीस्त्रा
नायां प्रियनिवास्लोलकं कोलवल्लीभिः सह वल्लीसकं पुरुषोत्तमादो फागुइति प्र × पड्या × सिद्धं नृत्यं कुर्वन्तमिवेत्यर्थः अथवा अत्र कापरपर्यायस्य क
कोलशब्दस्य कंकोलशब्देन । – थानां कोलकापरपर्यायस्य कंकोलशब्दस्य वाउभयत्रार्षत्वान्नसाधुत्वं मंजुलो वंजुलो नोकं कंकेलिर्दोह
दप्रियइति रत्नमाला अथ कोलकं कोलकं कोशफलमित्यमरः सुकादिनिर्मितिः कंचित्सोठः सविस्मः काव्ये त्वयं त्रूपमिदं पुनः कथंभूतं ल
वलीवल्लिदोवल्लीत्यमेवक्ष्यमाणलातम् नथायालवलीलाअल्पक्रीडाभूइयवना । रोलेनरूपास्ता लिलीस्य लीलालयं लास्यं नृत्यं लास्यं
नृत्यं च नर्तनमित्यमरः सदेवलीलातस्या आलयं स्थानं किलेतिप्रसिद्धौ यद्वा लल्यो वृक्षभेदाः लवाल्लातिगोजेप्रसिद्धाः मुक्ताफलेनुकं पूरमौक्ति

पुनः कथंभूतमिव आवागा नाह्वयंतमिव आकारयंतमिव कथंभूतान् अध्वगान् श्रमापन्नान् मार्गजनितं क्लेशं प्राप्तानित्यर्थः किमर्थमित्याकांक्षा
यामाह विश्रामाय श्रमस्यावनयेत्यर्थः कथमेतैर्दोलितानीयानि कर्पूरकदलीदलानि पत्राणि पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छ
दः पुमानित्यमरः मंदं यथा स्यात्तथा दोलितानि याः कर्पूरकदल्यः कर्पूरनाम्न्यः कर्पूरो त्यादिन्याकदल्यस्तासां दलानि तासां दला
लितसंज्ञया मध्याजेन तसंकेतेन निर्वा पुनः कथंभूतमिव पुन्नागपल्लवैः पुन्नागस्येदं वल्लभस्य पुन्नागे पुरुषस्तुंगः केसरो देवल्लभइ
त्यमरः पल्लवैः किसलयैः पल्लवोस्त्री किसलयमित्यमरः पुन्नागमिव पुंजो गौमिव यद्वा पुमांश्चासौ नागश्चेति पुन्नागः पुरुषश्रेष्ठइत्यर्थः
सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठस्य वाचकाइत्यमरः तमिव पुनः कथंभूतमिव मल्लिकया माक्रोजितगोजेप्रसिद्धायास्तवको मल्लिकास्त

मंदान्दोलितकर्पूरकदलीदलसंज्ञया ॥ विश्रामायश्रमापन्नानाह्वयंतमिवाध्वगान् ॥ पुन्नागमिव पुन्नागपल्लवैः करपल्लवैः ॥ १३ ॥
कल्पयंतमिवालीलोर्मल्लिकास्तबकस्तनैः विदार्ण दाडिमैः स्वांतं दर्शयंतं तु रागवत् ॥ माधवीधवरूपेण श्लिष्यंतमिवकाः ॥

वकः स्तबको गुच्छः गुच्छस्तु स्तबकइत्यमरः स एव स्तनः तं करपल्लवैः कररूपाः पल्लवाः स्तैः कल्पयंतमिव मर्दयंतमिव स्पर्शयंतमि
व वाटक्लानिनि त्रोषः कालधातोश्चुरादित्वात्सृष्टानमिवत्यर्थः कथंभूतैः करपल्लवैः शलोलैश्चंचलैः पुनः कथंभूतं स्वांतं स्वस्यांतं स्वां
तं मुखमध्यमित्यर्थः दर्शयंतं कथंभूतं रागवत् रागयुक्तं स्वांतं मनइतिवा स्वांतं हृन्मानसं मनइत्यमरः कैः विदार्णदाडिमैः स्फुटितकर
कैः समौ करकदाडिमावित्यमरः तुः समुच्चये रागिवदितिकचित्पुनः कथंभूतमिव माधवीवासंतीलतां धवरूपेण काननेवने श्लिष्यंत
मिवालिंगंतमिव अतिमुक्तः पुंड्रकः स्याद्वासंती माधवीलतेत्यमरः ॥ ॥ ७ ॥ १५ ॥

राम ११

पुनः कथंभूतमिव॥ सर्वतो ब्रह्मांडकोटीर्विभ्रतमिव धारयंतमिवेति। यावनुकेरुडुंवरकतुफलेः उडुंबरो जंतु फलो यज्ञांगो हेमदुग्धक इत्यमरः॥ कथंभूतेरंबरगैरंबरकृत्छिनैरित्यर्थः। अगवरेरिति पाठे मरवांग वा देवरक्षश्रेष्ठैर्ज्ञातव्यं॥ पुनः कथंभूतेरनंतफलजातमालैरित्यर्थः शा लिनेरिति पाठे शोभितैरित्यर्थः। कमिव अनंतमिव इव शब्दस्य काकाक्षिन्यायेनोभयत्र संबंधः। ततो महदहंकार खवराग्नि वो भूः सं वेष्टिताविगणितब्रह्मांडपरमाणूपरि भ्रमणवानाध्वरो भवविवरेपरमात्मानमिवेत्यर्थः। पुनः कथंभूतैरारतकैः पनसैः कंटकिफलैः पनसः कंटकिफल इत्यमरः। कथंभूतेर्वननासासैर्वनस्य नासिका तद्दाभाये षां तथा तैर्वनदेवीनां नासापुटैरिवेत्युत्प्रेक्षा वननाम सैरिति पाठे अरण्यगजसुंडैः स्थूलैरित्यर्थः तथा पलाशकैः किंशुकैः पलाशो किंशुकः पलाशो किंशुकः पर्णो वातपद्र इत्यमरः कथंभूतैः

उदुंबरैरंबरगैरनंतफलमालितैः ब्रह्मांडकोटीर्बिभ्रतमनंतमिव सर्वतः। पनसैर्वननासाभैः शुकनासैः पलाशकैः। पला शनैर्दूरहितांपत्रस्यकैरिवांचितं॥ ॥छ॥१७॥

शुकनासैः शुकस्यपक्षिणः नासेव नासिका येषां तेन तथा तैः शुकनासिकायाः रक्तता पलाशकुसुमस्यापि तथा वा रक्तता साम्यात्स्वादित्वयं यथा शुकनासेरकृष्णाकारैः स्वपुष्पैर्विरहितांपलाशनादिति व्यधिकरणो वा रक्ततायां अथवा शुकनासैः श्येनाकवृक्षैरित्यर्थः। श्योनाक नासपर्णदीर्घवृंतकुटंनटा इत्यमरः। पुनः कथंभूतैः भर्तृभिः सह स्वामिर्वा विरहो विश्लेषो येषां जनानां ते विरहिणस्तेषांपलाशनास्य लस्य भिषस्य भीसस्येति यावत् आमस्वरूपयोरस्त्रात्तं स्यात् आमिषेपलंनिरमरः। असतां जनानां शनादित्यर्थः। पत्रस्यकैः पत्राणि स्यक नियैस्तैस्तथा यद्वा पत्रैः स्यकाः पत्रस्यकाः स्तेरित्यर्थः। अयंभावः। यो दातिपरेदुःखं भ्रवदुःखं सविंदतीति न्यायात्परेषांमांसादनात्स्वक मपि गतपत्रैः द्वेस्य उत्प्रेक्ष्यते इति॥ ॥छ॥ ॥१७॥ असत्यारोपण उत्प्रेक्षा। इति उत्प्रेक्षालक्षणं॥

राम
१२

पुनः कथंभूतं कदंबानां प्रियकाणां नीपप्रियककदंबास्तु हलिप्रियइत्यमरः कदंबकाः समूहास्तैः सर्वतो राजमानं राजमानैः कैरिव केटकिनैरिव उद्धततरोमावैरिव तथा किं हलाकदंबवादिनो नीपानूह हुहू। अयमर्थः स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधास्ता वृक्षा हलिप्रियाः नीपाः कदंबाश्च तेषां नीपादारत्वेनोत्प्रेक्षतेः कं याम्यसुरवद दातीतिकदंकलत्रं तद्धतिरयेन वादित्रु शीलं येषांते कदंबवादिनः आकारस्य परतः सवर्णोच्चादसेविभक्तौ लोपाभावश्च नानू कदंबवादिनो नीपान् दारान् हुहू नामवंति। प्राणिनस्तु हदित्यर्थः। कदंबपातिनो मृगानिति। क्वचित् पुनः कथंभूतं विराजितं केर्नमेरुभी रुद्राक्षवृक्षैः तथा चोक्तं कुमारे। दृष्टिप्रपातंपरिह

कदंबवादिनोनीपानूहहूहूकुदकैरिवकाः समंततो राजमानं कदंबकैः॥१८

नमेरुभिश्चमेरुशिखरैरिव राजितं। राजादनैश्चमदनैः सदनैरिवकामिनां॥१९

सतस्य कामः पुरस्त्रुक्रिमिवप्रयाणे। प्रायेयुस्तं सकृनमेरुशाखं। ध्यानास्पदं भूतपते विशेषतिनमेरुशाखं रुद्राक्षशाखव्याख्यातं वनतथानदीकाल ङ्किः कथंभूतैः मेरुशिखरैः मेरुश्च नियानि शिखराणि शृंगाणि तैरिवेत्युत्प्रेक्षा च कारः समुच्चये राजादनैः प्रियालैः राजादनः प्रियालः स्यात्सन्न कद्रुधव्यल्ल इत्यमरः। समुच्चयेव कारः मदनैर्धत्तूरैः उन्मत्तः कितवो धूर्तो धत्तूरः कनकाह्वयः मारुलो मदनश्चेत्यमरः कथंभूतैः कामिनां सदनैरि वेत्युत्प्रेक्षा मदनसदनैरिति पाठे राजादनैरित्यस्य विशेषणं॥ ॥छ॥१९॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

का॰पू॰ १२

पुनः कथंभूतं उच्चैः पटकुटीहर्म्यैः उच्चैर्महतीभिः पटकुटीभिर्वस्त्रगृहैः तंबूरिति भाषायां पटवासादिरूपैः इत्यर्थः। उच्चैः शब्दोऽत्र द्रष्टव्यः। वैस्तृतैः नटनटैः उच्चैः उच्चप्रदेशे पटुवटैः पटवो मनो
हराश्च ते वटाः न्यग्रोधाश्च न्यग्रोधो बहुपाद्वट इत्यमरः तैः पटुवटैरित्यस्य न विशेषणमुच्चैरिति। पुनः कथंभूतं कुटजानां शक्राख्यानां वृक्षाणां
जयो यस्य कुटजः शक्रो वत्सको गिरिमल्लिकेत्यमरः। स्तबकाः गुच्छाः तैः भान्तं शोभमानं केरिव अधिष्ठिता अधिश्रिता अश्वा ते बकाः कं कश्चिन्वकं
कंकड्‌ इत्यमरः। नीरैर्वं पुनः कथंभूतं कु[illegible] अर्थिभ्यः कं हन्ते कटेरर्थिनो याचकान् अतिभक्त्या नैरूर्ध्वीकृत्य धृतेः शाकरणार्थं करे हस्ते सहस्रक
खड्गं तां अनेकहस्तमिव स्फुरन्तमित्यर्थः। केः करमर्दैः कृष्णपाकफलैः कृष्णपाकफला विग्नेसुषेणः करमर्दक इत्यमरः। तथा करीरैः क्रकरैः क
रीरे तु क्रकरग्रंथिलावुभाविन्यमरः। तथा करंजेः चिरविल्वैः चिरबिल्वो नक्तमालः करजश्च करंज इत्यम। तथा करंबकेः कलंबेः करबकः

नटैर्नटैः पटुवटैः उच्चैः पटकुटीहर्म्यैः कुटजस्तबकैर्भान्तं मधिष्ठितं बकैरिव॥ करमर्दैः करीरैश्च करंजैश्च करंजकैर्वा॥ ७३॥ ॥ ७३॥

सहस्रकरखड्गं तं मार्गप्रयुक्तैः करेः नीराजितमिवोद्दीपराजचंपककोरकैः कलिकाभिः सरकुष्यराल्लल्लीभिश्च जितपद्मकरश्रियं पुरः॥

॥ २१॥

कलंबः स्यात्तेलयायिकमेवनेति धरणिः पुनः कथंभूतं चंपकश्चांपेयः तत्कलिकायाः चांपेयश्चंपको हेमपुष्पक इत्यमरः। चंपक एव राजचंपकः तस्य | क

कोरकेः कलिकाभिः गंधफलीभिरिति। यावत् कोरकः क्षारकोजारक कलिका कलिः कोरकः पुमानित्यमरः। कीदृशैः उद्दीपैः उत्कृष्टकांतिभिः तैर्नीराजि

तं नीराजितं नीराजनां आरात्रिकाप्रापितमिव पुनः कथंभूतं जितपद्माकरश्रियं जिता अभिभूता पद्मानामाकराः स्थानानि यः सविः स्थानानि पद्मा | राम

कराः सरोवरादयः तेषां श्रीः शोभा येन सतं धातकैः सपुष्परालल्लीभिः पुष्प्यास सह वर्तन्त इति सपुष्पास्ताश्च ता राल्लल्यश्च पिच्छिल्ला पूरणामो | १२

चारिस्थिरायुग राल्मलिर्द्वयोरित्यमरः॥ तास्तथा तैः समुच्चयेन कर॥ ॥ ७२॥

पुनः कथंभूतं कचिद्बोभमानं केः बलदलैः रुच्चैः बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुंजराशनः अश्वत्थ इत्यमरः तथा क्वचित्कांचनकेतकैः स्वर्णकेत
काभिः केपाइति प्रसिद्धैः स्वर्णद्रुमविशेषैरित्यर्थः। तथा क्वचित्तमालैः आरग्वधैः आरग्वधे राजवृक्ष[illegible]कचतुरंगुलाः आरेवतव्याधिघात
कृतमालसुवर्णका इत्यमरः। तथा क्वचिन्नक्तमालैः करंजेश्च उभाभ्यां दान्तकरंजेरित्यनेन न पुनरुक्तिः। पुनः कथंभूतं विराजितं केः कर्कंधुबदर्याः
कर्कंधुर्बदरीः कोलिरित्यमरः। बंधुजीवाः रक्तकाश्च रक्तकाश्च रक्तबंधूकाः बंधुजीवक इत्यमरः। च्वः समुच्चये पुत्रजीवाः जीवपुत्राः व्यस्यथआ
पैः जियापोताइति गौडे प्रसिद्धाः अंगुल्याजपुत्रेति ख्यानमेकमेव मुदोहृत्य। रिष्टयाष्टगुणं विद्धा पुत्रजीवे दशाधिकमिति शास्त्रप्रसिद्धाः॥

कचिद्बलदलैरुच्चैः काचित्कांचनकेतकैः कृतमालैर्नक्तमालैः [illegible]॥ ७३॥

कर्कंधुबंधुजीवैश्च पुत्रजीवैर्विराजितं॥ सतिंदुकेंगुदीभिश्च करुणैः करुणालयं॥ ॥ २४

श्च उभयत्र अस्तिका वा पुत्रजीवा इति च तेन तिंदुकाः त्रिनिसारकाः तिंदुकाः स्फूर्जकः कालस्कंधश्च शितिसारक इत्यमरः। तेः सहयाइंगुद्यस्तापा
सतरवः इंगुदीतापसतरुरित्यमरः। तेश्च विराजितमिति पूर्वपूर्वेणैवान्वयः पुनः कथंभूतं करुणैः इंगुदैः स्वस्मिन्स्थितैः करुणालयं दयाया
अधिष्ठानमित्यर्थः। अक्षमेदेः तेः करुणास्यान्नानेयूनि वृक्षपुष्पोपवृद्धेदयोः करुणादृशभेदे स्याद्रसेवकरुणावनीति। धरणिः तेषां आलयमाश्रय
द्धाकरणेः करुणाव ×२ अत्रोआयव्॥ ॥ ७२ - २४॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

का॰पू॰
१४

कथंभूतमिवानिद्रं सततं सनतान्तारता श्रोतसेनता विरतानि शमित्यमरः हरमहेशामर्चयन्तं पूजयन्तमिव कथंभूतैः धरारूपधरैः धरायाः रूपं धरन्तीति धरारूपधरस्तैः सर्वामिकत्वात् अष्टमूर्तिव्यमवदिति श्रुतेश्च अवसमाणस्त्वयं इत्याद्यग्निपयोः कारोष्ट मूर्त्या मालोष्ट मूर्ति त्वोहृत्स्वोकेस्त्वयं महावायुर्वह्नि आकाशयजमानचन्द्राष्टमूर्तिद्यो धरारूपधरमिति नास्त्ययं जलं महावायुर्वह्निराकाशमेव च दीप्तिनो ब्राह्मणः सोम इत्येतानष्ट मूर्तिनि बेहवं वचनं केर्गलन्मधूककुसुमैर्गलन्ति स्वनानि स्वमधूककुसुमानि स्वनानि नथात एव मे वतिरोम्नतमे दारूपकमिथन इति न्यायाद्रूपकमाद स्वहस्तमुक्तमुक्ताभिर्गलन्मधूककुसुमान्येव स्वसहृदुपुष्पाण्येव स्वहस्तपुष्पमुक्तमुक्ताः पवनकम्पक्तमौक्तिकानि नानाभिरित्यर्थः पुनः कमिव वीजमानवत् बीज्यमानमिव व्यजनमारुतैः सेव्यमानमिवेकैः सर्जार्जुनांजनैः सालसर्जयोरवान्तरभेदः अत एव सालैः सर्वत्र

गलन्मधूककुसुमैर्धरारूपधरं हरं स्वहस्तमुक्तमुक्ताभिरर्चयन्तमिवानिद्रं ॥ सर्जार्जुनांजनैर्वीजै व्यजनैर्वीज्यमानवत् ॥ नारिकेलैः सखर्जूरैर्धृतच्छत्रमिवाम्बरे ॥ ॥७॥२८

शालितमित्यपोनरुक्त्यं उपमामेदेन वा सर्जः शालः अर्जुनो नदीसर्जः नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्रुः ककुभोर्जुन इत्यमरः अंजनगिरिगुः त्रियुन्त्रोः मांजनोजन इत्यसलानी वीजे बीजास्तरुविशेषाः बीजे तसिनलेन हेनावकुरकारणे बीजस्तरुविशेषेव तथा तरुणस्वक्षा मारुत इति विश्वप्रकाशः सर्जार्जुनासनेरिति क्षिविस्यात् तत्रासने पीतसालैः अथ वापीतसालकसर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकाजीवकाइत्यमरः एतैरेव व्यजनैः तालवृन्तैरित्यर्थः व्यजनं तालवृन्तकमित्यमरः पुनः कमिव अंबरे आकाशे धृतच्छत्रयस्मयेन निवासधृतच्छत्रस्तमिवा केनारिकेलैः लाङ्गलिभिः नारिकेलस्तु लाङ्गली इत्यमरः कथंभूतैः सखर्जूरैः खर्जूरास्तरुभुमविशेषास्तैः सहितैः ॥ ॥७॥२९॥

= =
५६ सर्गः ॥२५॥

राम
१४

पिचुमर्दैर्निवैः पिचुमर्दश्च निम्बेस्यादित्यमरः मंदारैः ... मंदारः पारिभद्रे निम्बतरुः मंदारः पारिजातक इत्यमरः कोविदारैश्च नारिकेः कोविदारश्चमरिकः कुद्दालो युगपत्र इत्यमरः कथंभूतैः मंदारैः नमानानोरिति सर्वेषां ... इत्यादि बकुलान्तत्वीयानां पदानाम पि ... तत्रपाटलाः पाटलि अमद्रयोः पाटलिः पाटला मोघा काचस्थाली फलेरुहा कृष्णवृन्ता कुबेराक्षीत्यमरः तिन्तिडी चिंचाम्लिकेत्यमरः घोंटा बदरं बदरः घोंटा इत्यमरः ... धुन्टयोरवान्तरभेदः प्रकृतिभेदो वा अत एव कर्कंधु इत्यने

अमंदैः पिचुमर्दैश्च मंदारैः कोविदारकैः पाटलैस्तिंतिडीघोंटा शाखोटैः करहाटकैः ॥ कुंदैश्चापि से डुंडैरैरंडैर्गुडपुष्पकैः बकुलैस्तिलकैश्चैव तिलकांकितमस्तकैः ॥७॥ ॥ ॥७॥२८॥ ॥

न आपोनरुक्त्यं शाखोटः पिशाचवृक्षः शाखोटमल्लिका त्रिपुटामतेतिधरणिः बदुवचनान्तैर्वी एतौ शीताकरहाटकैः पिंडातकैः पिंडातको मरुवकः श्वसनः करहाटकः शल्यश्च मदन इत्यमरः उद्दंडैः बकुलैरनेकैरिति सर्वेषां विशेषणं शोटुंडैः शोटुंडैः ईकारस्यैकार आर्षः वक्रदुमिः अथ शोटुंडो वक्रद्रुः स्नुक्स्नुही गुडा इत्यम एरंडैरुरुबूकः एरंड उरुबूकश्चरुचकश्चित्रकश्च सइत्यमरः गुडपुष्पकैः मधूकैः मधूके तु गुडपुष्पमधुद्रुमौ विस्वर इमे बकुलैः केशरैः अथ केशरे बकुल इत्यमरः पुनः कथंभूतमिव तिलकेन ललाटस्थगोपीचंदनाद्येन अंकितं चिह्नितं मस्तकं यस्य स तथा तमिव इव शब्दोत्र द्रष्टव्यः कैः तिलकैः क्षुरकैः तिलकः

१ कथंस्तैः पिचुमर्दैः निंबुस्तैः अमंदैः शोपमानैः वीयुनाः चरलैः इत्यर्थः ॥

१ कथंस्तैः दशा १२८ इंदुमैः ॥ बहुलैः अनेकैः सर्वेषां विशेषणं ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

का॰पू॰
१५

पुनः कथंभूते विराजितैके रक्षैर्विभीतकैः त्रिलिंगस्त्व विभीतकः अक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुम इत्यमरः पक्षे कर्कटीभिः स्त्री
जटा कर्कटी स्यादित्यमरः शल्लकीभिः गजभक्ष्याभिः गंधिनी गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा महेरणा कुंदुरुकी शल्लकी ह्लादिनीत्वे
देवदारुहरिद्रुमैः देवदारवः शक्रपादपः शक्रपादपः पारिभद्रकः भद्रदारु द्रुकिलिमं पीतदारु च दारु च पूतिकाष्ठं च सप्तस्युर्देव
दारुणी समरः हरिद्रुमः पीतद्रुः अथ पीतद्रुकालेयकहरिद्रव इत्यमरः नवनेत्रवैः देवदारुहरिद्रुमैर्विराजितमिति॥ समास
स्यमपि विराजितपदं पृथक् कृत्वा योजनीयं यद्वा अक्षादिभिः सह सदाफलानि पुष्पाणि च यासां ताः वल्लीनां नामभिर्विराजि
तमिति समासस्यमपि विराजितपदं पृथक् कृत्वा योजनीयं यद्वा अक्षादिभिः॥ पुनः कथंभूतं एलाः पृथ्वीकाश्च पृथ्वीका त्वेलवाले

अक्षैः सैलैः शल्लकीभिर्देवदारुहरिद्रुमैः। सदाफलैः सदापुष्पैर्वृक्षवल्लीविराजितं। एलालवंगमाद्वीककुलंजनवना
वृतं। जंबीराम्रातकैर्वल्लीतैलैश्च श्रीपर्णिवर्णितं। ॥५॥ ॥क्लिनिकुटि ३०॥

लानिकुटि बहुले समरः लवंगानि लवंगलताः देवकुसुमानि स्येन तु यद्वा हृजयदेवः ललितलवंगलतापरिशीलनकोमलमलयस
मीर इति लवंगं देवकुसुमं श्रीसंज्ञमित्यमरः मरिचानिकोलकानि च अथ कुब्जो मरिचं कोलकं कृष्णमुष्णं धर्मपत्तनमित्यमरः कुलुंजनाश्च
कुदालाश्च तेन सा इति कुलुंजनः कुदालः कोविदारोऽपि स स्मृत इति रत्नमाला कुलुंजनो वेतसो स्याद्वकुपुत्रः कुलंजन इति बहाराः
वल्ली तेषां वनेनावृतं व्याप्तं पुनः कथंभूतं जंबीरा वृक्षविशेषाः प्रसिद्धाः अथ सोफलं जंबूइति प्रसिद्धं फलेंद्रा धाजंबूः स्त्री जंबु जंबीरजंबीरमित्यमरः
जंबुलमेरुसरिति द्वीपद्रुमविशेषयोरिति वर्णविश्वप्रकाशः आम्रातकाः पीतनाः अथ द्वौ पीतननकपीतनो आम्रातक इत्यमरः श्रीपर्णी
गंभारिका महाना आम्रातको वीरवृक्षाइतिया वल्ली वीरवृक्षानुस्कर राखीमल्लातकी त्रिषु समरः तैलवल्ले भ्रातकी तैलंतु श्लेष्मा
तकः पीतगउद्दालो बहुवारकइत्यमरः श्रीपर्णणी नायगंभारीसर्वतोभद्रा ... श्रीमधुपर्णिका॥ श्रीपर्णी ... वकारलय इत्यमरः नेवर्णि

... मेवाइतस्य सर्वत्र पुष्पैः एतादृक् रतिविशेषः तत्पुष्पैरीरितवायो ... नं प्रति अध्वगान्वाप्रतानि पुनः
... तमिवा केकामयूरस्य ध्वनिः केका वाणी मयूरस्य समरः सर्वत्र यस्य स तथा तस्य ... का शब्दः इत्यान्नारदमन्यान्वाध
गान्तु प्रीतस्वागतं सुष्टु आगतं आगमनं कृतमिति कुर्वंती कलकुर्व... आकाश... तेव पूर्यत इति न्यायात् केकिशब्दः
प्रयुक्तः एवं नारदस्य विंध्यदर्शनमुक्त्वा विंध्यस्यापि नारददर्शनम् ... अथ नारदेन स्वस्य दर्शनानंतरं नभसि शैलो नारदं ददर्श

॥३६॥
उत्सृजं तमिवाध्यं वैपतत्पुष्पैः शैलस्ततः केकिकेकारवैरीरा कुर्वंतं स्वागतं किल॥ अथ सूर्य इति भासैः
नभसि द्योतितदिशं नारदं दृष्टवान् शैलः इरीस्याजगामंते॥ ब्रह्मस्तनुवपुस्तेजो इरीहतदर्शनमोः
तं मार्गच्छंतमालोक्य मानसंभ्रमंतज्जहे॥ ब्रह्मतेजः समुद्भूतसाध्वसः साधुसत्क्रियः कठिनोपि परित्यज्य
धत्ते मृदुरतां किल॥ ॥३९॥

॥३७॥
दूराद्दूरतरवतं प्रत्युज्जगाम ... ब्रह्मस्य विनाद्धिरण्यगर्भनिशरतनयको सविनाशितगुहानिमिरः मानसं तमो हृद्गतमज्ञानं॥
उज्जहौ त्यक्तवान् ब्रह्मतेज इति ब्रह्मणो नारदस्य तेजसः प्रभावात्समुत्पन्नः साध्वसः संभ्रमो यस्य स तथा साधुयथास्यात्तथा सत्कृतिः स
पुण्यः मृडुत्वं कोमलत्वं किं नेति निश्चितं कापथ्यमहत्वे से तन्तु धत्ते आधत्ते॥ ॥५॥ ॥५॥३९॥
मार्गगा क्रिया यस्य साधूनामिव वासनाक्रिया यस्य सतथा कठिणोपि पाषाणस्वभावोपि परित्यज्य काठिन्यमिति शेषः काठिन्यं त्यक्त्वेति कवि

MISSING PAGE 16

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

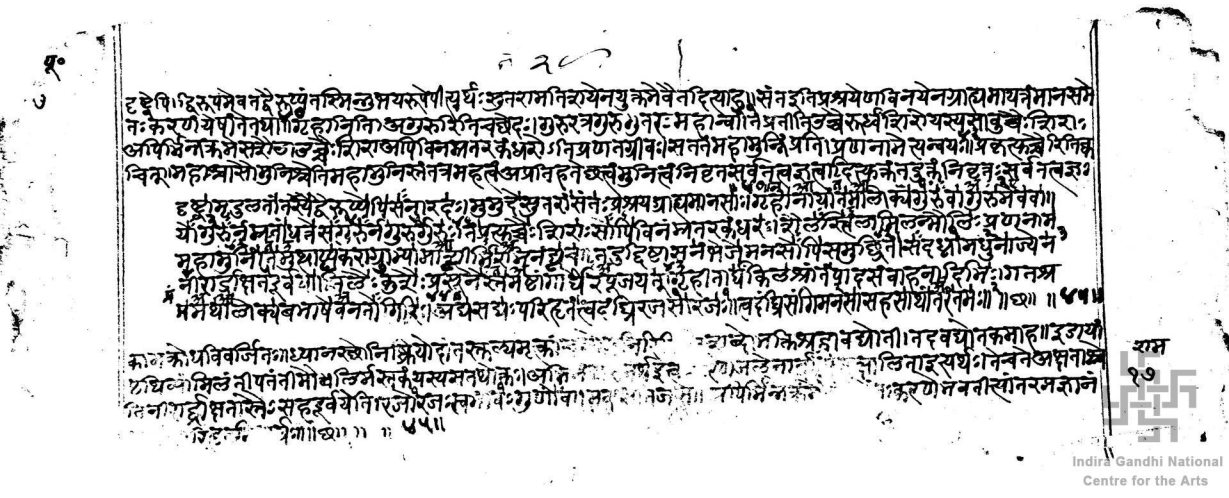

पू०
७

दृष्टेपि। दृरूपमेव तद्दृष्टे रूप्यं तस्मिन्नुभयरूपेपीत्यर्थः। पुनरामनिरायेनयुक्तमेवैतद्दियाद्॥ संनइतिप्रश्रयेणविनयेनग्राह्यमायन्नेमानसमे
नःकरणं येषां तेनतथा॥ महामुनिःअगुरूरितिविच्छेदः। गुरुरत्रगुरुः। नरः महान्वा। नेअनीनिउच्चैरूर्ध्वंशिरोयस्यसोवुचैःशिराः
अपिशिनतक्रमेसरोच्चउच्चैःशिराअपिविनम्रनरकंधरो। नप्रणतग्रीवः। सततेमहामुनिप्रति। प्रणनामेत्यन्वयः। प्रकृतकेवरितिद्ध
विन्नामहाभ्यासोमुनिस्त्वेनिमहामुनिस्तेतत्रमहत्तेअप्राप्तहतेच्छत्त्वमुनित्वंनिष्टनसर्वनुत्वउत्वादित्यकन्नेतदुक्तेनिष्टनःसुर्वनतलउः

दृष्ट्वामृदुलतांतस्यैदृरूप्योपिसंनारदः। मुमुदेसुतरांसंनेःप्रश्रयग्राह्यमानसः॥ महीनायोनमौलिकर्यागुरुर्वागुरुमेववा॥
यांगुरुंनुमतांधत्ते संसारुरुर्नगुरुर्गुरुः। नेप्रकृत्वैःशिराःसोपिविनम्रनतरकंधरः। शैलैस्तिलमिलन्मौलिःप्रणनाम,
महामुनिंतंमुथाप्यकराग्राभ्यामाभ्यामिरिंजनन्दृशं। तुष्टदृष्टासुतेभजेमनसोपिसमुच्छ्रिते। सदध्योमधुनाज्येन
नीराड्क्षितइवेयोनिवृत्तः। कुत्रौःप्रसन्नेस्तेमेछागाधैरपूजयत्नु। महानाथःकिलश्रोतेपादसंवाहनादिभिः। गतम्र
मंमेथौलिकोवभाषेवननतोगिरिः। अघेसद्यःपरिहतंत्वदंघ्रिरजसोरजः॥ त्वदंघ्रिसंगिमनसासहसाथांतरंतमः॥ ॥छ॥ ॥५४॥

.... नक्किमहावयोनी। नदवयोतकमाह॥ इजायां
का.......धविवर्जितः। ध्यानरहोनिष्क्रियोदांतस्तत्यम्कं...... ....
धिव्वा.मिलंतीपतंतीमौवल्लिमस्तकंयस्यमतथा॥ कं। अति...... ......र्ष्यइत...... ......जल्पेनार्...... ......ालिनाइत्यर्थः। नेव्वनेअक्षनाध्य
तिनाग्रहीक्षनास्तेःसहइवयेतिरजोरजस्तगं। वंगुणोवा लव...... नजः॥ ......पिभिन्ना...... ...... करणेनवनीसांनरमज्ञाने
......िद्दुत्...... ......ग॥ ॥छ॥ ॥ ॥५५॥

राम
१७

Indira Gandhi National
Centre for the Arts